

نسخه‌های خطی از ترکیه تا هندوستان

■ علی صدراپی خوبی

محقق مؤسسه دارالحدیث و اسنادیار مرکز تخصصی حدیث حوزه علمیه قم

تنها در دهه نهم - از سال ۱۳۸۰ تا نیمه دوم سال ۱۳۸۹
- در ایران بیش از دویست جلد فهرست نسخه‌های خطی منتشر شده است

فهرست‌نویسی نوین نسخه‌های خطی در ایران دانشی است که از سال ۱۳۰۰ش با انتشار فهرست نسخه‌های خطی آستان قدس رضوی آغاز گردید. پس از آن با تلاش متخصصان و محققان این فن - علی‌رغم عدم حمایت مادی و معنوی مؤسسه یا نهادی خاص - در طول دهه فهرس متعدهدی برای کتابخانه‌های عمومی و خصوصی در ایران نگاشته شد که تعداد آنها از پانصد عنوان تجاوز می‌کند.

تنها در دهه نهم - از سال ۱۳۸۰ش تا نیمه دوم سال ۱۳۸۹ش - در ایران بیش از دویست جلد فهرست نسخه‌های خطی منتشر شده است. در همین دهه خوشبختانه مؤسسات به اهمیت نسخ خطی و فهرست آنها واقف گردیده و با حمایت مادی و معنوی آنها نگارش و انتشار فهرس رشد جهشی به خود گرفت؛ که از این میان باید از مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد در مشهد، مؤسسه مرکز احیاء میراث اسلامی و مؤسسه مجمع ذخائر اسلامی و کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی در قم، کتابخانه مجلس شورای اسلامی و مرکز دائره‌المعارف بزرگ اسلامی در تهران و کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی در مشهد یاد کرد. تعدادی از این مراکز علاوه بر انتشار فهرست برای کتابخانه‌های ایران اقدام به انتشار فهرست برای کتابخانه‌های خارج از ایران نیز کردند که کتابخانه آیت‌الله مرعشی و مؤسسه مجمع ذخائر اسلامی از آن جمله‌اند. مؤسسه مجمع ذخائر اسلامی از آغاز همین دهه تاکنون بیش از صد جلد فهرست برای نسخ خطی کتابخانه‌های ایران و خارج از ایران منتشر کرده است. شش فهرست آن - که برای کتابخانه‌های خارج از ایران منتشر گردیده - در زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۰۴۱. «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه جوادیه بنارس هند» (شماره فرّوست ۳۹)، نگارش سید جعفر حسینی اشکوری، ۱۳۸۶ش، ۱۶۶ص. در این فهرست ۱۵۷ نسخه معرفی شده است.

۰۴۱. «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه مظهر العلوم بنارس هند» (شماره فرّوست ۴۱)، نگارش سید صادق حسینی اشکوری، ۱۳۸۶ش، ۱۱۶ص. در این فهرست ۴۴ نسخه معرفی شده است.

۰۴۱. «فهرست نسخه‌های خطی فارسی مؤسسه سندالاجی وابسته به دانشگاه سند حیدرآباد پاکستان» (شماره فرّوست ۴۶)، نگارش عابد رضا عرفانی، با مقدمه‌ای از سید صادق حسینی اشکوری، ۱۳۸۶ش، ۱۲۰ص. در این فهرست ۹۳ نسخه معرفی شده است.

۰۴۱. «فهرست‌واره نسخه‌های خطی خانقاه مجیبیه، شهر پتنا، هند» (شماره فرّوست ۶۶)، به کوشش سید صادق حسینی اشکوری، ۱۳۸۶ش، ۱۲۶ص. در این فهرست ۱۱۹۷ نسخه معرفی شده است.

۰۲. «فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه کوپریلی و پاره‌ای از نسخ خطی عربی، استانبول ترکیه» (شماره فرّوست ۱۰۸)، به کوشش سید محمد تقی حسینی و مروارید رفوگران، ۱۳۸۹ش، ۱۳۴ص. در این فهرست ۹۷ نسخه معرفی شده است.
 ۰۳. «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه خزانه مفتی در اسلام‌آباد پاکستان» (مقننات خزانه المفتی بالآثار القومیه الباکستانیة باسلام آباد، فهرست‌المخطوطات العربیه فی پاکستان، الجزء الخامس)، (شماره فرّوست ۱۱۰)، تألیف دکتر احمد خان، ۱۳۸۸ش، ۱۶۶ص. در این فهرست ۵۵۰ نسخه معرفی شده است.

دشواری‌های فهرست‌نویسی

فهرست‌نویسی نسخ خطی دانشی است که جایگاه آن در میان سایر علوم هنوز به‌درستی تبیین نشده است. سابقاً با توجه به محدود بودن کتاب‌ها و کتابخانه‌ها، تمامی دانشمندی که با علوم اسلامی سر و کار داشتند با کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی و علوم و فنون مرتبط با آن نظیر کاغذسازی، صحافی، مرکب‌سازی آشنا بودند ولی با تنوع علوم و گسترش رشته‌های علمی متأسفانه با این دانش به عنوان یک علم برخورد نشد و اگر تلاش محققان سخت‌کوش این عرصه نبود کلاً از بین می‌رفت. مشکلات و دشواری‌های فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در حله اول به تنوع نسخه‌های خطی برمی‌گردد. این تنوع را می‌توان به چند بخش تقسیم کرد: الف) موضوعی: تنوع موضوعی نسخه‌های خطی بسیار

نمایی از مدرسه، جامعه جوادیه

از شش فهرست
یادشده، سه فهرست
مربوط به کتابخانه‌های
هند و دو فهرست
مربوط به کتابخانه‌های
پاکستان و یک
فهرست مربوط به
کشور ترکیه است

فهرست‌ها کتاب‌های برخی زبان‌ها اصلاً معرفی و گزارش نشده چون فهرست‌نگار با آن زبان آشنا نبوده است یا کتاب‌های برخی موضوعات درست معرفی نشده چون فهرست‌نگار یا از آن رشته سردر نمی‌آورده یا علاقه‌ای به آن نداشته است. مشکل اساسی دیگر عامل چهارم است که موجب ضعف بسیاری از فهرست‌ها حتی فهرست فهرست‌نگاران حرفه‌ای شده است.

بررسی آثار

از شش فهرست یادشده، سه فهرست مربوط به کتابخانه‌های هند و دو فهرست مربوط به کتابخانه‌های پاکستان و یک فهرست مربوط به کشور ترکیه است. همچنین فهرست‌های ردیف اول تا پنجم به زبان فارسی و فهرست ششم به زبان عربی نوشته شده است. فهرست سوم اختصاص به معرفی نسخه‌های فارسی و فهرست ششم اختصاص به معرفی نسخه‌های عربی دارد و در فهرست پنجم نسخه‌های فارسی و عربی و ترکی و در فهرست اول و دوم و چهارم نسخه‌های فارسی و عربی و اردو معرفی شده است.

در بین این شش فهرست، فهرست ششم از نظر تألیف ضعیف‌ترین به‌شمار می‌رود و شیوه فهرست‌نویسی آن بسیار ضعیف بوده و استانداردهای فهرست‌نویسی در آن رعایت نشده است. که از اهم آنها می‌توان، عدم ذکر آغاز و انجام، عدم گزارش محتوای کتاب‌ها و اشتباهات فاحش در عنوان کتاب‌ها و نام مؤلفین را می‌توان نام برد که این فهرست را غیر قابل اعتماد ساخته است. فهرست چهارم از نظر معرفی بسیار مختصر بوده و به همین دلیل

گسترده است؛ این تنوع به‌حدی است که در تمام رشته‌های علوم و فنون نسخه خطی وجود دارد. البته کمیت نسخه‌ها در موضوعات مختلف متفاوت است؛ در برخی موضوعات نسخ خطی زیاد و در برخی کمتر است.

ب) زبانی: تنوع زبانی نسخه‌های خطی نیز زیاد است؛ البته تاکنون استقصایی درباره زبان‌هایی که به آنها نسخه خطی وجود دارد نشده، ولی در نسخه‌های خطی ایران اغلب نسخه‌ها به زبان عربی، فارسی، ترکی، کردی و اردو بوده، همچنین در برخی لهجه‌های محلی نیز نسخه خطی وجود دارد.

ج) جغرافیایی: از نظر جغرافیایی هم نسخه‌های خطی در سرتاسر عالم پراکنده‌اند. در ایران زمین نسخه‌های خطی در شهرها و روستاهای مختلف پراکنده شده که این نیز بر دشواری‌های شناسایی و دسترسی به آنها افزوده است.

د) ساختاری: چهارمین عامل دشواری نسخه‌های خطی تنوع ساختاری نسخه‌های خطی از نظر حجم، خط، جلد، کاغذ و تحریر مطالب است. به طوری که از این نظر نسخ خطی تفاوت‌های زیادی با هم دارند و کار شناسایی را با دشواری مواجه می‌کنند.

این چهار عامل موجب دشواری فهرست نسخه‌های خطی گردیده و سبب بروز نواقص در فهرست‌ها می‌گردد؛ مثلاً یک فهرست‌نویس باید با چند زبان آشنا باشد و موضوعات مختلف و آثار رایج در هر رشته علمی را بداند تا فهرستش مورد قبول اهل نظر قرار گیرد. نقص هر یک از این توانایی‌ها باعث ناکارآمد بودن فهرست در این زمینه خواهد بود. به همین دلیل در برخی از

عنوان آن فهرست‌واره انتخاب شده است.

از نظر اهمیت نسخه‌های معرفی‌شده در این فهرست‌ها، اغلب نسخه‌های معرفی‌شده در فهرست اول آثار شیعیان است و نسخه‌های معرفی‌شده در فهرست ششم اغلب به آثار اهل سنت اختصاص دارد و در چهار فهرست باقی‌آثاری در موضوعات مختلف به چشم می‌خورد که سهم ادب فارسی در میان آنها از بقیه بیشتر است.

از نظر تعداد معرفی‌نسخه‌ها، بیش‌ترین نسخه‌ها در فهرست چهارم با ۱۱۹۷ نسخه معرفی‌شده و پس از آن فهرست ششم با ۵۵۰ نسخه و فهرست اول با ۱۶۶ و فهرست دوم با ۱۱۶ نسخه و فهرست پنجم با ۹۷ نسخه قرار دارد و فهرست سوم با ۹۳ نسخه کم‌ترین نسخه را داراست. در مجموع در این شش فهرست ۲۲۱۹ نسخه معرفی گردیده است. از نظر کهن بودن نسخ، نسخه‌های معرفی‌شده در فهرست پنجم از بقیه کهن‌تر و در بین آنها آثاری که اهمیت جهانی دارند به چشم می‌خورد.

سبک فهرست‌نویسی

فهرست‌نویسی این شش اثر با هم تفاوت‌هایی دارند؛ تفاوت این سبک‌ها به اختصار چنین است:

فهرست اول و دوم: بر اساس روش معروف استاد سید احمد اشکوری تدوین گردیده که روشی مورد پسند محققان و سهل‌الوصول است و چون توسط دو فهرست‌نگار توانا و هنرمند تألیف شده هر دو فهرست استانداردهای لازم را برای مراجعه محققان دارند.

فهرست سوم: توسط یکی از فضایی پاکستان نوشته شده و با اینکه فهرست‌نگار در استخراج و تنظیم مطالب بسیار تلاش کرده، در کتاب‌شناسی نقص اساسی دارد؛ مثلاً در عنوان بهارستان جامی که کتابی است معروف یک صفحه توضیح داده شده (ص ۶۳-۶۴) ولی برای کتاب‌های مجهول‌العنوان و مؤلف در کتاب‌شناسی هیچ توضیحی درباره عنوان فصول و ابواب آنها نداده تا سرنخی برای شناسایی باشد؛ برای نمونه رجوع شود به ص ۳۸ کتاب «الوظایف و ادعیه». اما فهرست‌نگار محترم مقدمه‌ای مفید بر این فهرست نوشته که دارای مطالب سودمندی است و بخشی از آن نقل خواهد شد.

فهرست چهارم: در حقیقت فهرستی ناقص از نسخ خطی کتابخانه مجیبیه است و به همین دلیل فهرست‌واره نام گرفته است. این فهرست، فهرست دست‌نویس کتابخانه مجیبیه بوده که در آن کتابخانه قرار داشته و نویسنده آن مشخص نبوده و در این فهرست‌واره بدون تغییری و با افزودن مقدمه‌ای - در تاریخ خانقاه مجیبیه و مشایخ آن - به چاپ رسیده است.

فهرست پنجم: در حقیقت فهرست مصطلح مرسوم نیست؛ یعنی چنین نیست که نویسنده نسخه‌ها را ملاحظه و اطلاعات را استخراج کرده باشد بلکه اطلاعات مربوط به نسخ فارسی و برخی نسخ عربی را از فهرست کتابخانه که قبلاً در سه جلد منتشر شده

بود استخراج و در فهرست حاضر درج کرده است.

فهرست ششم: مربوط به نسخه‌های عربی کتابخانه خزانه مفتی بوده و به عربی هم نوشته شده است و برای دانشجویان رشته‌های ادبیات عرب اطلاعات سودمندی دارد. سبک این فهرست مانند سبک آقای اشکوری است الا اینکه اغلب کتاب‌ها بدون مؤلف مانده و برخی کتاب‌ها نیز - در جاهای مختلف فهرست - با عنوان‌های متعدد معرفی شده است و این نقیصه فهرست را غیرقابل اعتماد ساخته است.

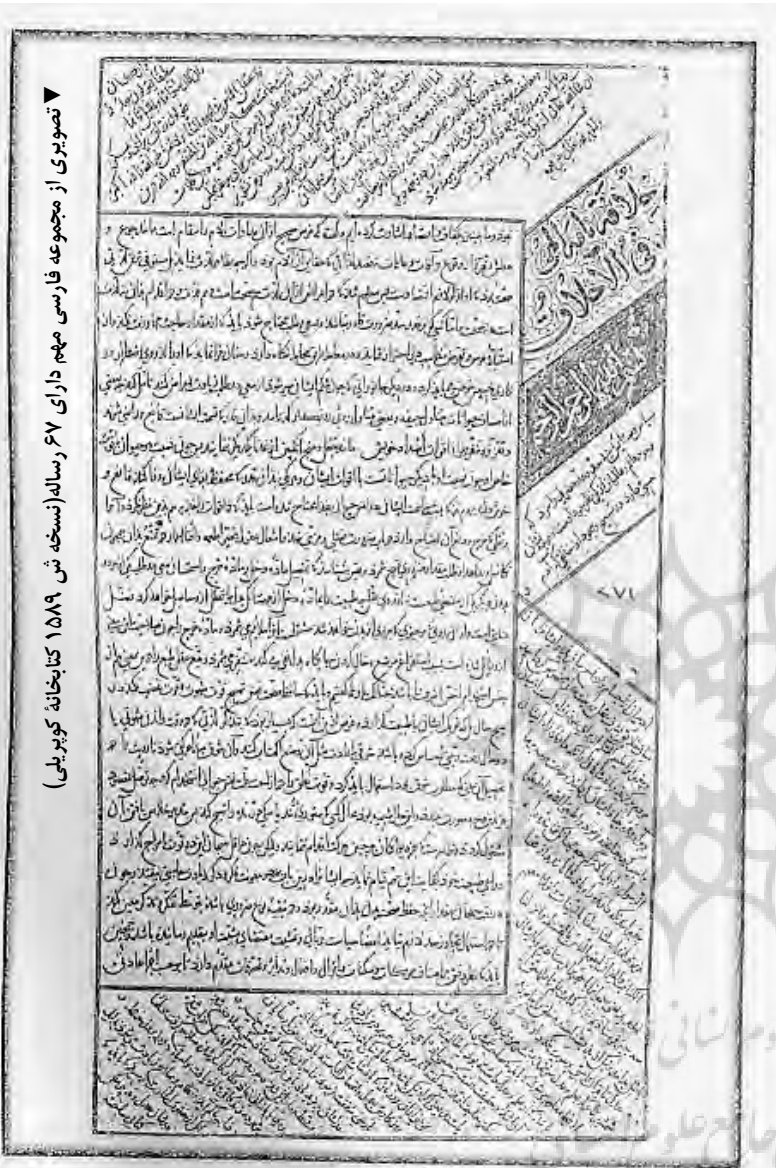
جامعه جوادیه بنارس هند

شهر بنارس در هند به واسطه جاری بودن رودخانه گنگا از تقدس خاصی نزد هندوان برخوردار است. وجود مقبره شاعر شهیر ایرانی محمد علی حزین لاهیجی در این شهر باعث تجمع شیعیان گردیده به طوری که اکثر مناسبت‌های مذهبی خود را در کنار قبر این عالم بزرگ برگزار می‌کنند. یکی از مدارس علمیه بسیار فعال این شهر «جامعه جوادیه» است که به همت والای دانشمند گرامی حجه الاسلام و المسلمین سید شمیم رضوی تأسیس شده و حوزه بزرگ و ساختمانی به عنوان دارالقضا را نیز در حال تأسیس دارند.

کتابخانه این مدرسه دارای ۴۰۰۰ کتاب چاپی و چاپ سنگی و در حدود ۱۷۰ نسخه خطی است که در ساختمان خوابگاه دانشجویان - که در جوار مدرسه واقع شده - نگهداری می‌شود. در فهرست این کتابخانه ۱۵۷ نسخه از ۱۷۰ نسخه خطی این مدرسه معرفی شده است. نسخه‌ها به ترتیب شماره مسلسل معرفی و در مواردی نمونه تصاویری از نسخه‌های مهم درج شده است. نسخه خطی این مدرسه از نظر موضوع و لغت متنوع بوده و در آن نسخه‌هایی به زبان فارسی و عربی و اردو در موضوعات مختلف به چشم می‌خورد. همچنین تعداد قابل توجهی از آثار مؤلفان مسلمان هندی در این کتابخانه نگهداری می‌شود.

بیشترین نسخه خطی این کتابخانه متعلق به دانشمند معروف سید محمد هارون زنگی پوری است؛ به طوری که از ۱۵۷ نسخه معرفی‌شده ۲۰ اثر از آثار وی می‌باشد که برخی در چند مجلد است. همچنین بیش از سی نسخه این کتابخانه به خط وی تحریر شده است. اما سید هارون زنگی پوری کیست؟ مولانا سید محمد هارون بن عبدالحسین زنگی پوری هندی ملقب به ممتاز الافاضل و متخلص به حلم، در ۲۴ ربیع الثانی ۱۲۹۲ در زنگی پور چشم به جهان گشود و پس از عمری تلاش و کوشش در تألیف و تبلیغ دین در چهل و پنج سالگی در ۱۴ جمادی الاولی ۱۳۳۹ ق چشم از جهان فرویست. شرح حال وی را سید مرتضی در کتابش مطلع الانوار احوال دانشوران شیعه پاکستان و هند^۱ و شیخ آقا بزرگ تهرانی در کتابش طبقات اعلام الشیعه^۲ آورده. صدر الافاضل در مطلع الانوار می‌نویسد که وی صرف و نحو را نزد مولوی محمد سمیع زنگی پوری و دیگران فراگرفت و سپس به بنارس رفت و پس از مدتی به لکهنو آمد و وارد مدرسه ناطمیه شد و با دریافت مدرک ممتاز الافاضل امتحان مولوی فاضل را در دانشگاه

تصویری از مجموعه فارسی مهم دارای ۶۷ رساله (نسخه ش ۱۵۸۹ کتابخانه کوپرتلی)

پنجاب با موفقیت گذراند و بورس تحصیلی دریافت کرد و به کالج اورینتال به سمت استادی فراخوانده شد و به تدریس پرداخت. منشی محبوب علی در همان زمان او را به سمت مدیر روزنامه پیسه منصوب کرد. بعد به کالج دهلی رفت ولی به علت بیماری دهلی را ترک کرد و به مونگیر بلوک حسین آباد سکونت گزید. بیماری او ادامه یافت و ناگزیر به ترک خدمت شد ولی در عین حال ریاست شعبه تصنیف و تالیف را در مدرسه واعظین برعهده داشت.

همگان محمد هارون را مدح می‌کردند و شیعه و سنی به او گرایش داشتند و در سال ۱۹۱۸م در دیره غازیخان با میرزایی‌ها، حنفی و وهابیان مناظره‌های موفقیت‌آمیز داشت. او در نظم و نثر عربی و فارسی ماهر بود و با نوشته‌ها و سخنرانی‌های برجسته خود خدمات شایسته‌ای برای اسلام انجام داد. کتاب‌های وی همچنان به خاطر اهمیت علمی، تحقیقی و فکری باقی است و برای همگان مفید است.

سید هارون مؤلف پرکاری بوده که علی‌رغم عمر کوتاهش قریب پنجاه اثر از خود بر جای گذاشته است. بیش از بیست اثر وی که اغلب به اردو است در هند و پاکستان در زمان خودش به چاپ رسیده و شیخ آقا بزرگ در الذریعه آنها را گزارش کرده است. نسخه‌های خطی بیش از بیست اثر دیگر وی که اغلب به عربی و فارسی بوده و منتشر نشده در کتابخانه جامعه جوادیه نگهداری می‌شود. با استناد به دو ماخذ یادشده و ماخذ دیگر نزدیک ۵۹ اثر از ایشان شناسایی شد که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. «آینه عرب»، ترجمه صنایع الطرب، چاپ لاهور (مطلع الانوار، ص ۶۳۴)؛
۲. «ائمه دوازده‌گانه»، اردو، نسخه ش ۱۰ و ۱۱ و ۱۲ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۹۸ و ۱۰۱)؛
۳. «ائم البصر فی شرح مناظره خیر البشر، اعتقادات»، عربی، تألیف در ربیع الاول ۱۳۱۹ق در لاهور، نسخه ش ۱۳۵ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۱۶)؛
۴. «انیس المتهجد و رفیق المتعبد»، در آداب نماز شب. در ذریعه ۴۴۴/۲ آن را با عنوان «انیس المجتهدین» ذکر کرده ولی در ۲۶/۶۸ عنوان کرده که نام صحیح آن «انیس المتهجد» است؛
۵. «بادره الفکر جالبه الذکر یا سدر مخضود و طلع منضود»، عربی، در ادب به نظم و نثر و شبیه کشکول، نسخه ش ۱۳۲ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۰۹)؛
۶. «البحر الزاخر فی شرح السحاب الماطر»، به عربی، در شرح قصیده استادش سید محمد مهدی، تألیف در سال ۱۳۱۴ق، نسخه ش ۹۱ و ۱۴۰ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۷۹ و ۱۲۴)؛
۷. «البلدر التمام فی ترجمه الهیئه والاسلام»، ترجمه کتاب «الهیئه والاسلام سید هبه‌الدین شهرستانی» به اردو، این ترجمه در سال ۱۳۲۹ق در لاهور به چاپ رسیده است. (ذریعه ۶۷/۳)؛
۸. «تحفه حائریه شرح روایه باقریه»، به عربی، در فقه، شرح حدیثی که شیخ صدوق در من لا یحضره الفقیه روایت کرده که:

۹. «تفسیر السید محمد هارون الزنگی پوری»، وی چهار اثر در تفسیر دارد که عبارتند از: «امامه القرآن»، «توحید القرآن»، «علوم القرآن» و «خلاصه التفاسیر». سه اثر اول به اردو و چهارمی به عربی و ناتمام است. و نسخه اصل آن در کتابخانه مدرسه الواعظین در شهر لکهنو هند نگهداری می‌شود. (ذریعه ۳۲/۴)؛
۱۰. «لطود الحصین فی شرح الاربعین»، شرح مفصلی است بر چهل حدیث در موضوعات مختلف، به عربی، در شش جلد که در اواسط جمادی‌الثانیه سال ۱۳۳۱ شروع و در ۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ق به پایان رسانده است. پنج جلد آن به خط مؤلف در این کتابخانه موجود است ولی نسخه‌ای از جلد سوم آن شناسایی نشده است؛

**اهمیت دیگر کتابخانه
جامعه جوادیه آثار
چشمگیر مؤلفین
ایرانی در این کتابخانه
است که نشانگر
توجه دانشمندان شبه
قاره به اندیشه و آثار
دانشمندان ایرانی
است**

- ✓ نسخه ش ۱۲۷: جلد اول، از حدیث ۱ تا ۵ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۰۴)؛
- ✓ نسخه ش ۱۵۵: جلد دوم، از حدیث ۶ تا ۱۰ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۳۴)؛
- ✓ نسخه ش ۴۵: جلد پنجم، از حدیث ۲۱ تا ۳۰ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۴۸)؛
- ✓ نسخه ش ۴۸: جلد ششم، از حدیث ۳۱ تا ۴۰ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۴۵)؛
- ✓ نسخه ش ۸۹: جلد چهارم، از حدیث ۱۶ تا ۲۰ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۷۴).
۱۱. «کلیات حلم»، اشعار وی است که به اردو و فارسی و عربی سروده و به حلم تخلص می کرده است. سه نسخه از دیوان وی در این کتابخانه موجود است بدین مشخصات:
- ✓ نسخه ش ۱۲۰: اشعار اردو، با اشاره به تاریخ نظم هر یک، ۵۷ برگ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۹۹)؛
- ✓ نسخه ش ۱۲۱: اشعار فارسی و عربی و اردو، جلد دوم نسخه پیش نویس مؤلف، ۹۳ برگ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۰۴)؛
- ✓ نسخه ش ۱۲۵: اشعار فارسی و عربی و اردو، جلد اول نسخه پیش نویس مؤلف، ۱۰۰ برگ (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۰۴).
۱۲. «اللمعات فی الخطبات»، عربی، خطبه‌های مختلفی که در مناسبت‌های مختلف ایراد کرده است، اتمام تألیف در دهه آخر ذیقعد ۱۳۲۶ق. (فهرست جامعه جوادیه، ص ۷۷).
- سید محمد هارون زنگی پور ملقب به ممتاز الافاضل علاوه بر تألیف آثار علمی کتاب‌های زیادی برای خود استنساخ کرده که بیش از ده اثر از دست‌نویس‌های وی در فهرست جامعه جوادیه معرفی شده است.
- علاوه بر آثار ممتاز الافاضل - که نسخه اصل آنها در جامعه جوادیه نگهداری می‌شود - نسخ خطی مهم دیگری در این کتابخانه وجود دارد که به چند نسخه پر اهمیت اشاره می‌شود:
۱. «جنگ عبد الوهاب کلاک موصلاوی»، این جنگ به عربی و به خط مؤلف است و به سال ۱۲۹۰ق در عهد ناصرالدین شاه قاجار نوشته شده است و مؤلف در ۳ رمضان ۱۳۰۰ق از تألیف آن فارغ شده و دارای ۱۲۰ برگ است. (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۲).
۲. «روضه الغنا فی عدم جواز استماع غناء»، عربی، از سید محمد باقر بن ابی الحسن رضوی لکهنوی (م ۱۳۴۶ق)، در این کتابخانه دو نسخه از این رساله موجود است که نسخه اول را سید رفعت حسین بلوری از روی نسخه اصل در سال ۱۳۳۵ق در ۹۳ برگ تحریر کرده است. (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۳ و ۹۰).
- این اثر در کتاب غناء، موسیقی ج ۲، ص ۱۳۲۹ - ۱۴۲۰ به چاپ رسیده است.
۳. «الدرر السنیه»، نامه‌های میر حامد حسین موسوی

- نیشابوری که از سال ۱۲۶۹ تا ۱۲۷۴ق نوشته است. در این کتابخانه دو نسخه از این اثر با ارزش موجود است. (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۹ و ۴۸)
۴. «سفر السعاده»، در تاریخ ایران، به فارسی، از ابن علی سمنانی ساسانی (قرن ۱۳). سمنانی این اثر را برای آشنایی هندی‌ها با ایران در یک مقدمه در چهار فصل و ۱۳ باب به سال ۱۲۲۳ق نگاشته است. او در مقدمه در زبان مردم ایران، ادیان اهل ایران، حدود ایران و سلاطین ایران به اجمال بحث و در باب‌های کتاب سیزده ولایت ایران آن عصر را توصیف کرده است. بدین ترتیب: باب اول، در ذکر ولایت کابل؛ باب دوم، در ذکر ولایت طخارستان؛ باب سوم، در ذکر ولایت هباطله؛ باب چهارم، در ذکر ولایت زابلستان؛ باب پنجم، در ذکر ولایت خراسان؛ باب ششم، در ذکر ولایت خوارزم؛ باب هفتم، در ذکر ولایت کرمان؛ باب هشتم، در ذکر ولایت ری؛ باب نهم، در ذکر ولایت مازندران؛ باب دهم، در ذکر ولایت عراق؛ باب یازدهم، در ذکر ولایت فارس؛ باب دوازدهم، در ذکر ولایت آذربایجان؛ باب سیزدهم، در ذکر ولایت بابل. (فهرست جامعه جوادیه، ص ۷۹ - ۸۰ نسخه ش ۹۲)
- این اثر در ۲۶۰ برگ ۱۳ سطری است و محدوده جغرافیایی ایران را قبل از عهدنامه ترکمنچای و قبل از جدا شدن افغانستان و عراق نشان می‌دهد. تاکنون نسخه دیگری از این اثر شناسایی نشده است.
- اهمیت دیگر کتابخانه جامعه جوادیه آثار چشمگیر مؤلفین ایرانی در این کتابخانه است که نشانگر توجه دانشمندان شبه قاره به اندیشه و آثار دانشمندان ایرانی است. این توجه در سده سیزدهم نمود بیشتری به خود گرفته و آثار تعدادی صاحب نظر ایرانی در زمان حیاتشان در شبه قاره رواج پیدا کرده و نسخه‌هایی از آن نوشته شده است؛ برای نمونه به چند اثر در این زمینه در کتابخانه جامعه جوادیه اشاره می‌شود:
۱. «یوسف و زلیخا»، عبد الرحمن جامی (۸۹۸ق)، به نستعلیق هندی، کاتب کنهیا چهل در ۲۴ محرم ۱۲۶۸ق جهت مهاراجه کاستی نریش در معموره رامنگر (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۳)؛
۲. «حمله حیدری»، از میرزا محمد رفیع باذل مشهدی (۱۱۲۴ق)، سه نسخه از این اثر در این کتابخانه موجود است که نسخه اول به نستعلیق هندی سه ستونی، کاتب: امان‌الله بن میر ولی‌الله بن وجه‌الله بن ابو الحسن بوعلی رضوی موسوی حسینی در رمضان ۱۱۶۷ق، در مقام جهانگیر نگر در عمل نواب شجاع الملک حسام الدوله محمد علی وردی بهادر مهابت جنگ و نایب مناب حسین قلی خان بهادر و نایب مناب وی حسین الدین خان بهادر، نوشته است (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۴ و ۴۵ و ۹۷).
۳. «الوجیزه»، از محمد جعفر فارسی آبادی (قرن ۱۳)، نستعلیق هندی، شمس‌الدین بن حسین علی فیض آبادی، در سال ۱۲۶۰ق در حیات حجه الاسلام شفتی (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۴)؛

نمایی از کتابخانه خانقاه مجبیه

از نظر اهمیت
نسخه‌های معرفی شده
در این فهرست‌ها،
اغلب نسخه‌های
معرفی شده در
فهرست اول آثار
شیعیان است و
نسخه‌های معرفی
شده در فهرست
نشمم اغلب به آثار
اهل سنت اختصاص

دارد و در چهار
فهرست باقی آثاری
در موضوعات مختلف
به چشم می‌خورد که
سهم ادب فارسی در
میان آنها از بقیه بیشتر
است

از کتاب شفای ابن سینا در این کتابخانه موجود است که هر دو در سال ۷۰۲ق تحریر شده و اولی شامل طبیعیات و دومی ادامه نسخه اول و شامل قسم است. (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۷ و ۸۲). در این کتابخانه اثری با عنوان «حاشیه شرح التجرید» نگهداری می‌شود که مؤلف آن ناشناخته است. نگارنده که شروع و حواشی تجرید الاعتقاد را در کتاب‌شناسی تجرید الاعتقاد معرفی کرده، نسخه دیگری از این حاشیه پیدا نکرد. در فهرست جامعه جوادیه گفته شده که این حاشیه با عنوان‌های: «قال المصنف»، «قال الشارح»، «قال الفاضل» برگزار شده و محشی کلمات استادش را با عنوان «افاد الاستاد مد ظله» درج کرده است. آغاز این حاشیه چنین است:

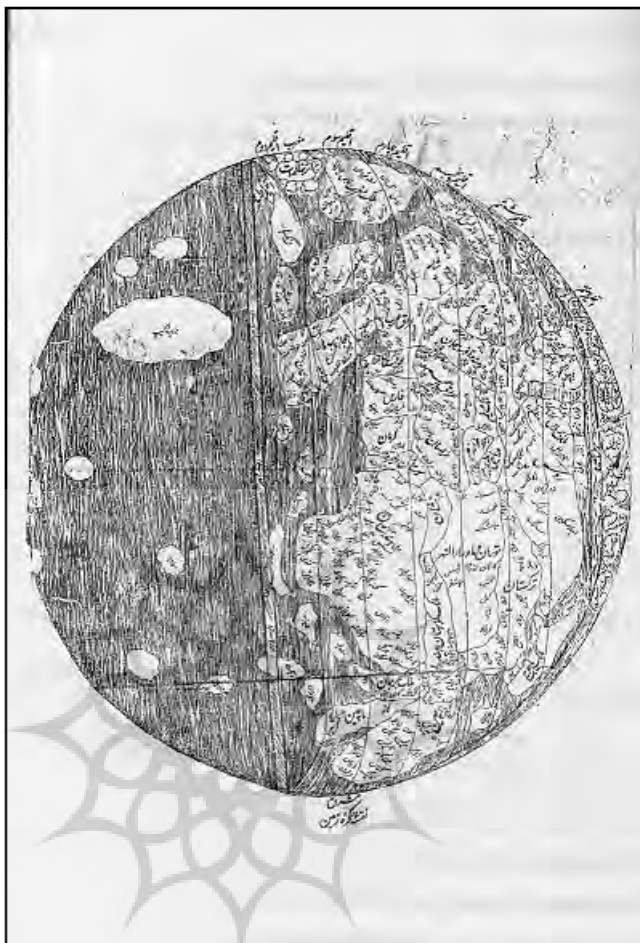
«اللهم فلك الحمد والشكر على تواتر الأئمة و تعاقب نعمائكم حمدا يوفى الأئمة و شكراً يكافى نعمائكم و الصلاة والسلام الاكملان الافضلان» و با عبارت «لان كل جوهر فله اعراض لا تحصى ... المختصه بالاعراض انها شامله الاكر افراد الموجود» به پایان می‌رسد. این نسخه به خط نستعلیق، تحریر گردیده و در روز دوشنبه چهارم ربیع الثانی سال ۱۱۶۴ق پایان یافته است. همچنین در حواشی تصحیح‌شده و حواشی مختصری دارد که برخی از آنها امضاء «شریف کشمیری تلمیذ میرداماد» را دارد. (فهرست جامعه جوادیه، ص ۹۳، نسخه ش ۱۰۸).

به نظر می‌رسد این حاشیه از آن ملا محمد شریف کشمیری (م ۱۰۸۳ق) شاگرد میرداماد باشد که اثری از وی با عنوان «آداب المطالع» در مجله پیام حوزه (فصلنامه شورای عالی حوزه علمیه قم، ش ۴، زمستان ۱۳۷۳ش، ص ۱۱۲ - ۱۱۵) منتشر شده است.

۴. «جلاء العیون»، علامه مجلسی (م ۱۱۱۱ق)، نستعلیق هندی، سجاد علی بن سید قنبر قصبه سادات برکنه سید پور ضلع غازی پور، ۱۲۹۲ق (فهرست جامعه جوادیه، ص ۱۸). در این کتابخانه دو مجموعه وجود دارد که در آنها آثاری از آقا احمد بن محمد علی بن محمد باقر بهبهانی (م ۱۲۳۵ق) مندرج است. می‌دانیم که آقا احمد در سال ۱۲۲۰ سفری نسبتاً طولانی به هند داشته و دیده‌ها و شنیده‌های خود را در این سفر در کتابش مرآه الاحوال جهان‌نما تحریر کرده است. به همین دلیل او در هند دانشمندی شناخته شده بوده و این مجموعه‌ها نشانه توجه هندی‌ها به آثار وی قلمداد می‌شود. مشخصات این دو مجموعه چنین است:

۱. مجموعه ش ۲۶، شامل دو اثر از آقا احمد بهبهانی (شک و سهو، کشف الشبهه عن حکم المتعه). (فهرست جامعه جوادیه، ص ۲۷):

۲. مجموعه ش ۴۷، شامل دو رساله از آقا احمد بهبهانی (تاریخ الاثمه، اختیارات ایام). (فهرست جامعه جوادیه، ص ۴۳). وجود نسخه‌های متعدد از کتاب‌های فلسفی و کلامی دانشمندان ایرانی در این کتابخانه دلیل به اقبال شیعیان هند به علوم عقلی دارد. در این میان سهم شرح هدایه اثیریبه میبیدی از دیگر کتاب‌ها بیشتر بوده است. در این فهرست دو نسخه از این کتاب معرفی شده است. (فهرست جامعه جوادیه، ص ۶۵ و ۷۹). همچنین نسخه‌ای از شرح حکمه العین در این فهرست معرفی شده که ممتاز الافاضل محمد هارون زنگی پور آن را در ۱۳۱۲ق تحریر کرده است. (فهرست جامعه جوادیه، ص ۹۰) همچنین دو نسخه

جغرافیایی اهمیت دارد. (فهرست مظهرالعلوم، ص ۲۹، نسخه ش ۴). به دلیل اهمیت نقشه، تصویر آن در اینجا درج می‌گردد.

یکی دیگر از نسخه‌های مهم این کتابخانه کتاب لطایف اشرفی است. این اثر را سید امیر اشرف جهانگیر بن ابراهیم سمنانی (م ۸۰۸ق) در نامه‌نگاری و مکتوبات فارسی، در قرن هشتم هجری تدوین کرده است. تاکنون نسخه دیگری از این کتاب شناخته نشده است. (فهرست مظهرالعلوم، ص ۵۰، نسخه ش ۱۶، تحریر سده ۱۳، ۱۴۱ برگ ۲۱ سطری).

یکی دیگر از نسخه‌های مهم این کتابخانه منتخب الفتوحات المکیه اثر شمس الدین محمد رشید (عبد الرشید) متخلص به حسن است. او در سال ۱۰۶۵ - ۱۰۶۹ق این اثر را تحریر کرده و چون خود اهل ذوق و ادب بوده و در شعر فارسی دستی داشته در ۲۰ صفحه آغاز و انجام نسخه اشعاری از خود و دیگران تحریر کرده که خوشبختانه فهرست‌نگار محترم تصویر این بیست صفحه را در صفحه‌های ۸۱ - ۱۰۱ همین فهرست (فهرست مظهرالعلوم) چاپ کرده است. (فهرست مظهرالعلوم، ص ۴۷ و ۸۱ - ۱۰۱، نسخه ش ۱۴).

در صفحه ۶۷ این فهرست نسخه‌ای با عنوان «حاشیه فی الحکمه، فلسفه، عربی، معرفی شده است. جهت توضیح عرض می‌شود که این حاشیه، حاشیه بر شرح هدایه اثیریبه ملا صدرا شیرازی است که در هند رایج و کتاب درسی در فلسفه بوده است.

مؤسسه سند الاجی

مؤسسه سند الاجی وابسته به دانشگاه حیدرآباد پاکستان دارای کتابخانه‌ای است که حدود دویست نسخه خطی به زبان‌های فارسی، عربی، سندی، اردو، سرائیکی و غیره دارد. در فهرست حاضر ۹۳ نسخه خطی فارسی این کتابخانه معرفی شده است. بیشتر نسخ خطی مؤسسه سند الاجی از آثار علما، مؤلفان و سخنوران سندی الاصل است. از این جهت خدماتی که نویسندگان و شاعران سند به زبان و ادبیات فارسی کرده اند کمتر از ایرانیان نیست بلکه در برخی موارد در این زمینه بر ایرانی‌ها سبقت گرفته‌اند. رابعه قزداری یا خضداری نخستین زن شاعر فارسی زبان، اهل سند بود.

سند در سه قرن گذشته شعرای زبر دست و ماهری چون سچل سرمست معروف به شاعر هفت زبان، فقیر قادر بخش بیدل، مخدوم ابراهیم خلیل تهتوی، مخدوم محسن تهتوی، سید ثابت علی شاه، میر حسن علی خان تالپور و غیره را در دامن خود پرورش داد که آثار آنان نه فقط باعث معرفی سرزمین سند در محافل

مدرسه مظهرالعلوم بنارس هند

مدرسه مظهرالعلوم از مدارس و حوزه‌های علمیه اهل سنت در شهر بنارس هند است. نسخه‌های خطی این مدرسه گرچه فراوان نیست ولی برای شناسایی میراث گرانهای اسلامی و مطالعات فرهنگی بسیار سودمند است. در فهرست مدرسه مظهرالعلوم ۴۴ نسخه معرفی گردیده که چند نسخه مهم آن در اینجا به اجمال معرفی می‌گردد.

یکی از نسخه‌های مهم این کتابخانه صحیفه سجادیه امام زین العابدین علی بن حسین علیهما السلام است. در چهارده برگ اول این نسخه ملحقات صحیفه سجادیه تحریر گردیده که به تخمین فهرست‌نگار، این بخش در قرن یازدهم هجری تحریر شده است. پس از آن در ۱۳۷ برگ متن صحیفه سجادیه تحریر شده که تاریخ ۹۳۰ق را دارد. (فهرست مظهرالعلوم، ص ۱۹ - ۲۶، نسخه ش ۳).

یکی از نسخه‌های این کتابخانه تفسیر کشف زمخشری است. این نسخه به خط نسخ مایل به مغربی حوالی سده دهم تحریر شده است. در پایان این نسخه نقشه جغرافیایی کره زمین به شکل کروی، تقسیم شده بر هفت اقلیم ترسیم گردیده و اسامی کشورها و بلاد واقع در هر اقلیم بر روی نقشه تحریر شده که از نظر

خانقاه مجیبیه پتنا در هند

خانقاه مجیبیه در محله پهلوار شریف شهر پتنا در هندوستان از خانقاه‌های سلسله قادریه است. و حدود ۳۰۰ سال از تأسیس آن می‌گذرد و تا به حال یازده سجاده‌نشین داشته است. مجیبیه تنها خانقاهی است در هند که سجاده‌نشین حق خروج از خانقاه را ندارد مگر برای حج و عمره یا طبابت، آنهم طبابتی که پزشک نتواند در خانقاه حضور پیدا کند.

روبروی خانقاه قبرستانی است دارای چند مقبره که باغ مجیبی نامیده شده و سجاده‌نشینان خانقاه و فامیل‌های وابسته در آن مدفونند و دیگران را حق دفن در این مزار نیست. سجاده‌نشین فعلی خانقاه مولانا سید شاه محمد آیت‌الله است. کتابخانه خانقاه در زوایه آن بر فراز بام قرار گرفته و حدود یک هزار جلد نسخه دارد. در مقدمه این فهرست تصویر مزارات سجاده‌نشینان خانقاه مجیبیه که در باغ مجیبی مدفونند آمده که بر روی هر کدام تاریخ هر کدام در قطعه‌ای فارسی حک شده است. این قطعات بازخوانی شده و متن آنها در ص ۳۸ - ۳۹ فهرست آمده است.

فهرست‌واره خانقاه مجیبیه به ترتیب موضوع تنظیم گردیده و در مجموع ۱۱۹۷ عنوان در کل موضوعات معرفی شده که سهم هر موضوع به قرار زیر است:

کتاب تصوف، از عنوان	۱ تا ۲۸۶،	(۲۸۶ عنوان)؛
کتاب فقه، از عنوان	۲۸۷ تا ۴۶۲،	(۱۷۵ عنوان)؛
کتاب طب، از عنوان	۴۶۳ تا ۵۹۶،	(۱۳۳ عنوان)؛
کتاب تاریخ و سیر، از عنوان	۵۹۷ تا ۷۱۲،	(۱۱۵ عنوان)؛
مثنویات و دواوین، از عنوان	۷۱۳ تا ۹۴۸،	(۲۳۵ عنوان)؛
تفسیر، از عنوان	۹۴۹ تا ۱۰۲۳،	(۷۴ عنوان)؛
کتاب حدیث، از عنوان	۱۰۲۴ تا ۱۱۹۷،	(۱۷۳ عنوان).

چند نسخه مهم و قابل توجه از نسخه‌های خانقاه مجیبیه، عبارتند از:

۱. «شرح فصوص الحکم»، عربی، از ملا علیم الدین بداونی رشیدی (ص ۵۴)؛
۲. «شرح رساله امام قشیری»، فارسی، از سید محمد گیسو دراز (ص ۵۴)؛
۳. «مرآه العارفین فی ملتسمس زین العابدین»، در این فهرست این رساله به حضرت سید الشهدا امام حسین بن علی بن ابی طالب (ع) نسبت داده شده است (ص ۵۶) ولی این رساله تألیف محیی الدین عربی صاحب فصوص الحکم است؛
۴. «مرغوب القلوب»، از شمس تبریزی (ص ۵۸)؛
۵. «ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید العابدین»، صدرالدین بن احمد نظام‌الدین حسینی مدنی (ص ۶۲)؛
۶. «صحیفه کامله» سجادیه با ترجمه فارسی (ص ۶۳)؛
۷. «مصباح الشریعه»، منسوب به امام صادق (ع) (ص ۶۳).

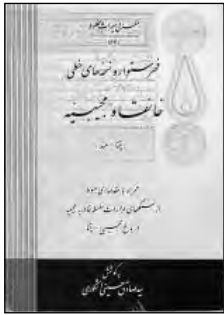
کتابخانه کبر یلی ترکیه

این کتابخانه در شهر استانبول ترکیه در محلی به نام چنبرلی طاش

فرهنگی و ادبی ایران و آن سوی نهر شد بلکه اعتبار و اعتماد این سرزمین را نزد دانشوران افزود (مقدمه فهرست سند الاجی، ص ۱۰ - ۱۱). فهرست‌نویس فهرست نسخه‌های خطی فارسی مؤسسه سند الاجی درباره انگیزه‌اش از نگارش این فهرست چنین می‌نویسد: «هدف عمده از تهیه این فهرست، آگاه کردن محافل فرهنگی به‌ویژه فارسی‌دوستان از متون شعر و ادب فارسی در سند است که دو قرن پیش عاشقان ادیبان فارسی و هنرهای ایرانی با افکار و دست‌های توانای خود در سرزمین سند به‌وجود آورده‌اند و نام خود را در تاریخ ادب این زبان زنده نگه داشته‌اند. اگر چه اکنون به علت خاموش شدن چراغ زبان فارسی در سند، به این نسخه‌ها مراجعه نمی‌شود و از معارف اسلامی و اخلاق موجود در این متون استفاده نمی‌کنند لکن وجود چنین نسخه‌های با ارزش و پر بها، افتخار بزرگی به این سرزمین می‌بخشد و برای روابط وادی مهران با ایران و ایجاد دوستی و تحکیم آن بین دو سرزمین از گذشته تا حال نقش ارزنده‌ای ایفا کرده است و در ادوار گذشته دانشوران و محققان شعر و ادب فارسی و نسخه‌شناسان شهیر و پر تلاش را به خود جلب کرده است» (مقدمه فهرست سند الاجی، ص ۱۵).

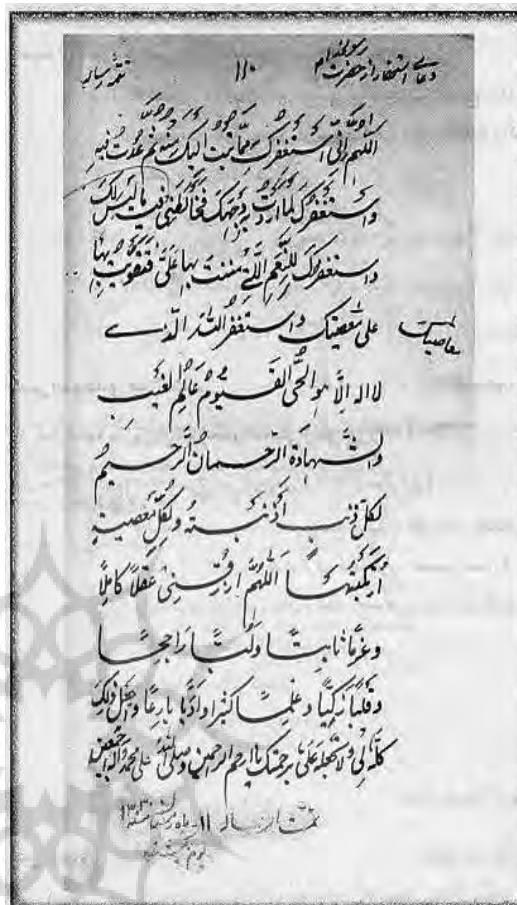
از نسخه‌های قابل توجه این مؤسسه می‌توان از چند بیاض فارسی یاد کرد. این بیاض‌ها توسط فضلالی هند نوشته شده است. شایان ذکر است که بیاض دفترچه یادداشتی بوده که شبرازه کتاب در عرض قرار داشت و هر دانشمند به مقتضای علاقه‌مندی علمی که داشته مطالبش را به صورت پراکنده در آن یادداشت می‌کرده. به همین دلیل بیاض‌ها موضوعات متعددی داشتند. در این فهرست شش بیاض معرفی شده که عبارتند از:

۳. «بیاض واحدی»: نوشته مخدوم عبد الواحد سیوستانی، این بیاض به فارسی، عربی و سندی است و در آن فتاوی فقهی علمای سند تحریر شده است. نسخه موجود حصه دوم آن و دارای ۴۱۴ صفحه است (فهرست مؤسسه سند الاجی، ص ۲۲)؛
۴. «بیاض رضوی»، نویسنده نامعلوم، موضوع: طب، کتابت ۵ ذی‌قعد ۱۳۱۷ ق، ۲۳۱ صفحه (فهرست مؤسسه سند الاجی، ص ۸۲)؛
۵. «بیاض سلیمی»، نویسنده نامعلوم، موضوع: طب، کتابت نامعلوم، ۵۱ صفحه (فهرست مؤسسه سند الاجی، ص ۸۳)؛
۶. «بیاض سیدالله بخش شاه»، نوشته سیدالله بخش شاه فرزند سید عبدالله شاه، موضوع: طب، کاتب سید عمر شاه فرزند سید دین محمد شاه، کتابت ۸ آپریل ۱۹۳۱ م، ۵۷ برگ (فهرست مؤسسه سند الاجی، ص ۸۳)؛
۷. «بیاض لکوی»، نویسنده، سید محمد وفا لکوی، کاتب، محمد افضل بختیار پوری، موضوع: طب، ۴۴۵ صفحه (فهرست مؤسسه سند الاجی، ص ۸۴)؛
۸. «بیاض محمد فاضل هالایی»، نویسنده، محمد فاضل فرزند مرحوم میر محمد السندی الهالایی، کاتب، خادم الملک حکیم معین الدین، تاریخ کتابت، ۱۲۰۶ ق، موضوع: طب، ۱۰۹۳ صفحه (فهرست مؤسسه سند الاجی، ص ۸۵).

**در این دهه فهارس
متنوعی برای معرفی
نسخه‌های خطی
کتابخانه‌های خارج از
ایران، در ایران منتشر
گردیده که شش
فهرست مورد بحث در
این مقاله از این نوع
است**

پایان کتاب ایس المتهجد سید محمد هارون زنگی پوری به خود خودش (نسخه ش ۱۹ جامعه جوادیه)

بغداد استنساخ کرده و ابوسعید سیرافی آن را تصحیح کرده و تعلیقاتی در حواشی آن نوشته است.

۲. «جمهره ابن درید» به شماره ۱۵۴۱ که در سال ۳۵۳ق کتابت شده و مهر مؤید الدین بن العلقمی وزیر بنی عباس در آن دیده می‌شود.

۳. «مجموعه ثابت بن قره»، درباره ساعت، به شماره ۹۴۸، که بو اسحاق ابراهیم بن هلال بن ابراهیم بن زهرون صابی در سال ۳۷۰ق نوشته شده و مهر تملک محمد بن عدیم در ظهریه آن به چشم می‌خورد.

۴. «دره التاج لغره الدیاج»، از علامه قطب‌الدین شیرازی که مؤلف آن را به خط خود برای هدیه به سلطان، تحریر و در روز چهارشنبه نهم ماه ذی الحجه ۷۰۵ق به پایان رسانده است.

۵. از دیگر نسخه‌های ممتاز این کتابخانه کتاب «اصلاح المنطق ابن سکیت» است که کاتب آن علی بن عبیدالله شیرازی است. کاتب تاریخ تحریر نسخه را علاوه بر تاریخ هجری قمری به روز و ماه شمسی نیز ذکر کرده است. وی از ماه آذر و روز شهریر (Sahrir) که اسمی مرکب با ریشه پهلویست و صورت دیگر شهرریور - ماه ششم از سال شمسی و نیز چهارمین روز از هر ماه شمسی است - نام می‌برد. تاریخ کتابت این نسخه ۴۴۷ق است و عبارت ترقیمه کاتب چنین است: «فرغ من نسخه علی بن عبیدالله الشیرازی فی یوم الاثنین الثانی عشر من شعبان سنه سبع و اربعین و اربع مائه ما آذر روز شهریر». (ص ۲۸ فهرست).

۶. مجموعه ش ۱۶۰۲، شامل یازده رساله از ابن سینا و ۱۲ رساله از ملا جلال ذوانی و ۲۳ رساله از ابن کمال پاشا و چند رساله دیگر، تحریر در سال ۹۴۸ق. برای اطلاع از مندرجات این مجموعه به ص ۴۶ - ۴۹ فهرست مراجعه شود.

همچنین ۱۹ نسخه نیز از قرن پنجم و ۱۰۲ نسخه نیز به کتابت قرن ششم در این کتابخانه محفوظ است و در ص ۸۵ تا ۱۱۱ فهرست نمونه تصاویری از نسخه مهم عربی و فارسی درج شده است.

خزانه مفتی در اسلام آباد

این کتابخانه متعلق به خاندان مفتی در شهر بهیره پاکستان است که قدمت آن به چهارصد سال می‌رسد. این کتابخانه حدود ۲۲۵۰ نسخه خطی فارسی و عربی و اردو داشته تا اینکه به مفتی فضل حسن رسید. وی آن چنانکه باید در حفظ میراث علمی این کتابخانه تلاش نکرد و کتاب‌های کتابخانه در دوره وی پراکنده گردید. تا اینکه وی در سال ۱۴۱۶ق رخت از سرای فانی به دار باقی کشید. ایشان اولادی نداشت و لذا باقیمانده نسخه‌های خطی این کتابخانه به مفتی لطف‌الله یکی دیگر از افراد خاندان مفتی رسید. او نیز باقیمانده این کتابخانه را که بالغ بر ۷۰۰ نسخه عربی و ۷۰۰ نسخه فارسی بود در سال ۱۹۹۸م به کتابخانه ملی اهدا کرد. در فهرست

در ضلع جنوبی خیابان دیوان یولی و روبروی مقبره سلطان محمود ثانی و در نزدیکی و میان تویق‌پوسرای و مسجد ایاصوفیه واقع شده است. این کتابخانه به نام محمد پاشا کیرلی (م ۱۹۰۷۲ق) یکی از مقتدرترین صدر اعظم‌های دولت عثمانی است ولی در زمان او بنا نشده بلکه توسط فرزند وی فاضل احمد پاشا قبل از سال ۱۰۸۷ق بنا گردیده است. فهرست این کتابخانه با عنوان «فهرست مخطوطات مکتبه کوپر یلی» در منظمه المؤتمر الاسلامی مرکز الابحاث للتاریخ و الفنون و الثقافه الاسلامیة باستانبول، سال ۱۴۰۶ق توسط دکتر رمضان شش، جواد ایزکی و جمیل آقپکار و مقدمه دکتر اکمل‌الدین احسان اوغلی در سه جلد منتشر شده است. فهرستی که در اینجا معرفی گردیده نسخ فارسی این کتابخانه و پاره‌ای از نسخ عربی به دلیل ملاحظاتی چند - همچون کتابت در شهرهای ایران و یا نسخه‌های قدیمی که حاوی اطلاعاتی سودمند در ترقیمه خود بودند - از فهرست یادشده انتخاب و در این فهرست درج شده است.

در این کتابخانه نسخه‌های مهم و با ارزشی در علوم مختلف نگهداری می‌شود که برای نمونه تعدادی از آنها در اینجا معرفی می‌گردد:

۱. قدیم‌ترین کتابی که در این کتابخانه نگهداری می‌شود کتاب «المقتضب میرد» به شماره ۱۵۰۷ - ۱۵۸ که به خط مهلهل بن احمد یکی از شاگردان ابن مقبله که در سال ۳۴۷ق در

این کتاب را شرح کرده و نامش را الایماقی فی شرح الایلاقی نهاده که نسخه اصل آن به خط شارح در خزانه مکتبه الحیدریه در نجف اشرف به رقم ۶۳۲ نگهداری می‌شود.

همچنین نسخه‌ای نفیس از کتاب الفصول الایلاقیه، به خط ابوالمعالی بن ابی الکریم بن ابی السهل النصرانی تحریر شده در ۶۸۸ق و مقابله شده با نسخه مؤلف در کتابخانه مدرسۀ خان در یزد به شماره ۵۸ نگهداری می‌شود. [فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه خان یزدی للسیّد احمد حسینی الاشکوری، ص ۴۱].

۱۶. «خلاصه الحساب»، از بهاء‌الدین محمد بن حسین عاملی معروف به شیخ بهایی (م ۱۰۳۱)، که چهار نسخه از آن به شماره‌های ۵۳۲ و ۵۳۳ و ۵۳۴ و ۵۳۵ در این کتابخانه نگهداری می‌شود و شرحی بر آن از شمس‌الدین علی بن محمد بن علی حسینی خلخالی (زنده در ۱۰۰۸ق) به شماره ۵۳۶، معرفی شده که نشانگر توجه به این کتاب در شبه قاره است.

فرجام سخن

فرجام سخن آنکه در این دهه فهراس متنوعی برای معرفی نسخه‌های خطی کتابخانه‌های خارج از ایران، در ایران منتشر گردیده که شش فهرست مورد بحث در این مقاله از این نوع است. با توضیحاتی که درباره این شش فهرست ارائه گردید مشخص شد که اعتبار و ارزش این شش کتاب همه به یک اندازه نیست، به همین دلیل و با توجه به کثرت نسخه‌های خطی خارج از ایران باید در انتشار این نوع فهرست در ایران به اولویت‌های محققان ایرانی توجه گردد. به نظر حقیر سه اولویت مشخص برای محققان ایرانی در این زمینه وجود دارد: یکی آثار مربوط به دانشمندان شیعه که نمونه‌ای از آن در معرفی فهرست جامعه جوادیه ذکر گردید. دوم آثار مربوط به دانشمندان ایرانی اعم از تألیف یا کتابت و استنساخ یا ساخت کاغذ و جلد. و سومی آثار مربوط به زبان فارسی و تحقیقات و آثار دانشمندان غیر ایرانی در این زمینه است. امیدواریم که در آینده شاهد پویایی و انتشار بیش از پیش اینگونه فهراس بر اساس اولویت‌های محققان ایرانی باشیم.

ناگفته پیداست که نقد و نظر فهراس یادشده به معنای کم اهمیت دانستن این آثار ارزشمند نیست بلکه بیشتر برای معرفی آنها برای پژوهشگران و رفع کاستی‌ها و نواقص آنهاست. و آخر دعوانا ان الحمدلله رب العالمین.

پی‌نوشت‌ها

۱. مطلع الانوار، ترجمه دکتر محمد هاشم، مشهد بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۴ش، ص ۶۳۴-۶۳۵
۲. نقباء البشر فی القرن الرابع عشر، جلد پنجم، تحقیق دکتر سید محمد طباطبایی بهبهانی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸ش، ص ۵۵۲-۵۵۳

حاضر ۵۵۰ نسخه عربی این کتابخانه معرفی گردیده است. اغلب نسخه‌های معرفی شده در فقه اهل سنت، پزشکی و منطق است و در لابلای آنها نسخه‌هایی در دیگر موضوعات به چشم می‌خورد. چند اثر قابل توجه از نسخ خطی این کتابخانه عبارتند از:

۱. مجموعه‌ای شامل چهار اثر فلسفی:
- الف: «کتاب نفس» از محمد باقر الداماد حسینی (م ۱۰۷۰ق)؛
- ب: «رساله فی الفضا و القدر»، که مؤلف آن ذکر نشده؛
- ج: «رساله فی تأویل الله نور السموات»، که مؤلف آن نیز ذکر نشده؛

د: «کشف الحقایق شرح تقویم الایمان»، از میر سید احمد بن زین العابدین علوی عاملی. (نسخه ش ۶ ص ۱۴ فهرست).

۸. دو شرح بر دعای سیفی معروف به حرز یمانی، شرح اول به شماره ۳۱، در ۶۱ برگ که مؤلفش شناخته نشده است. شرح دوم به شماره ۱۸۴ در ۱۴ برگ از محمد بن فضل‌الله که غلام محمد بن محمد باقر بهیروی به خط تعلیق آن را تحریر و در ۲۱ شوال ۱۲۵۳ق به پایان رسانده است.

۹. دو شرح بر حدیث کمیل، به شماره ۱۱۸ و ۱۱۹، هر کدام در ۴ ورق که مؤلف آنها شناسایی نشده است.

۱۰. «شرح الفرائض النصیریّه»، به شماره ۲۲۱، از ریاضیدان شهیر شیعی محمد بن احمد بهشتی اسفرآئی (م ۹۰۸ق)، تحریر سبحان علی خان، در رمضان سال ۹۵۹ق، در ۴۷۰ برگ.

۱۱. «دستور القضاء»، از صدر بن رشید تبریزی معروف به خواجه عمصت‌الله (زنده در ۷۷۲ق)، که متن رایجی در فقه بوده و سه نسخه از آن به شماره‌های ۱۶ و ۹۵ و ۱۵۰ در این کتابخانه نگهداری می‌شود.

۱۲. «الفصول فی شرح الاصول»، از محمد بن الحسن الطوسی معروف به شیخ طوسی (۴۶۰ق)، به شماره ۲۴۷، به خط محمد لی بن تقی بن متی که در سال ۱۱۴۱ق در ۱۶ برگ تحریر کرده است.

۱۳. «منیه المرید فی آداب المفید و المستفید»، از شهید الثانی (۹۶۶ق)، به شماره ۳۰۹.

۱۴. «هدایه الحکمه»، اثرالدین الابهری (م ۶۶۳ق)، به شماره ۳۱۵.

۱۵. «طب ایلاقی»، محمد بن محمد بن یوسف الایلاقی النیشابوری (م ۴۶۰ق)، به شماره ۴۵۰، تحریر سال ۱۰۰۴ق.

شیخ آغابزرگ تهرانی در الذریعه (ج ۲، ص ۵۰۲) درباره این کتاب می‌گوید:

«الایلاقی فی الطب، ويقال له الفصول الایلاقیه أو مختصر القانون للسیّد شرف الدین ابی عبدالله محمد بن یوسف الایلاقی، اختصر الكتاب الاول الذی فی کلیات الطب من کتاب القانون الذی ألفه الشیخ الرئیس أبو علی بن سینا، أوله: الحمدلله الغنی الحمید والصلاح علی خیر خلقه محمد وآله اعلم ان الطب».

دانشمند مشهور شیعه در قرن هشتم عبد الرحمن ابن عتایقی